

УДК 94(47)08+339.56:303.446.4“1935-1989”

І. М. Жиленкова

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ОЦІНКИ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1930-х – 1980-ті рр.)

Проаналізовано стан наукового вивчення питань зовнішньої торгівлі Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. радянськими історіографами другої половини 1930-х – 1980-х рр. Основну увагу акцентовано на з'ясуванні їх ставлення до політики Російської імперії у відповідній сфері. Наявну наукову літературу розподілено на тематичні групи. Визначено спільні та відмінні риси оцінок специфіки зовнішньої торгівлі вказаного періоду. Констатовано залежність позицій авторів від політичних курсу.

Ключові слова: зовнішня торгівля, протекціонізм, фритредерство, експорт, митна політика.

Дослідження актуальних наукових проблем має не лише продукувати нові мисленнєві образи та оцінки, а й враховувати об'єктивні зміни у теоретичних підходах до розв'язання тих чи інших завдань, особливо що стосується історичних тем. У цьому контексті важливою є відмова від повторення поширених концепцій, які ґрунтуються на виокремленні домінуючого фактору в історичному процесі (як відомо, ця риса була притаманна саме радянській науці). Зважаючи на це, актуальним завданням є дотримання цих першооснов у ході аналізу радянських оцінок проблем зовнішньої торгівлі Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Як відомо, остаточне утвердження більшовиків при владі на початку 1920-х рр. відіграло вирішальну роль в домінуванні класового підходу у вітчизняній історичній науці, поклало початок кардинальній зміні підходів та оцінок при вивченні проблем зовнішньої торгівлі Російської імперії (зокрема, й українських губерній у її складі), особливо в контексті інтересів промислового і аграрного капіталу. Разом з цим, варто розуміти, що радянська наука, в умовах безапеляційного панування партійного підходу до вивчення та пояснення соціально-економічних питань, пройшла кілька етапів розвитку, в тому числі й по відношенню до досліджуваної нами теми [1].

Так, магістральною тезою історіографії другої половини 1930-х – середини 1950-х рр. була ідеологічно мотивована думка (під безапеляційним впливом сталінського “Короткого курсу історії ВКП (б)”) про відсталість Російської імперії в дореволюційний етап, високу залежність від іноземних фінансів. Як наслідок, ці роки відзначені падінням інтересу вчених до експортно-імпоротної проблематики, особливо на фоні 1920-х рр.

До окремих питань впливу аграрного капіталу на державний зовнішньоторговельний курс звернувся у кандидатській дисертації 1946 р. Г. Дейч. Ці аспекти розглядалися ним з точки зору аналізу діяльності Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості (1902–1905 рр.). Вагомість врахування наукових напрацювань саме цього радянського історика пояснюється тим, що саме він вперше описав і досить об'єктивно проаналізував величезний документальний фонд Особливої наради, ввівши до наукового обігу багато нових документів. Разом з тим, узагальнюючи отримані дані, Г. Дейч з відомих причин послуговувався у своїх оцінках загальноприйнятими ідеологемами. Так, дискусії щодо основних питань аграрної політики всередині Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості між прихильниками міністра фінансів С. Вітте і міністра внутрішніх справ В. Плеве розглядалася ним не як боротьба двох потенційних державних курсів, “охоронного” і ліберального, а традиційно лише як внутрішні розбіжності між більш і менш консервативно налаштованими представниками дворянства в межах одного “охоронного” аграрного курсу [2].

У 1947 р. була видана загальна монографія С. Покровського, присвячена аналізу зовнішньої торгівлі Росії, в якій автор охарактеризував ринки збуту експортної продукції і розглянув загальне становище світової торгівлі сільськогосподарською продукцією [3]. Хронологічні рамки наукової роботи (ХVІІІ – ХІХ ст.) не дали змогу автору детально розкрити процеси, що відбувалися у досліджуваній нами період, однак поза його увагою не залишилися окремі питання, пов'язані із з'ясуванням впливу іноземного капіталу на формування державних інтересів та висвітленням безпосередньо структури експорту-імпорту, де пріоритетною стала тема вивезення заліза до країн Західної Європи. Наприкінці 1940-х рр. також побачила світ монографія І. Гіндіна з історії комерційних банків та загалом фінансового капіталу в Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. [4].

З кінця 1950-х рр. – початку 1960-х рр. відновилася традиційна для початку 20-х рр. ХХ ст. полеміка з приводу особливостей економічного розвитку Російської імперії. Основним результатом численних досліджень стала теорія про її належність до країн із середнім рівнем економічного достатку. Більше того, в окремих роботах вже цього періоду простежується обережний більш-менш об'єктивний аналіз ролі участі іноземних капіталів в економіці, їх значення в утворенні політичних союзів і загальній структурі експортно-імпортного обороту (Б. Анан'їч [5–6], В. Бовикін [7] та ін.).

З іншого боку, власне у другій половині 1950-х рр. хрестоматійного значення набула висунута ще В. Вітчевським теза про залежність зовнішньоторгового економічного курсу від політичних подій. Зокрема, П. Ляшенко вказував на поворот до протекціонізму саме з 1881 р. – початку правління імператора Олександра ІІІ та призначення на посаду міністра фінансів М. Бунге. “З 1880-х рр. – відзначав історик, –

загальне спрямування економічної політики досить різко змінюється. З посиленням політичної реакції і затвердженням реакційно-націоналістичних принципів у внутрішній політиці в галузі економічної політики почався також проводитися національний курс" [8]. Відкидаючи політично забарвлені емоційні епітети, варто погодитися з цією точною зору, що підтверджується конкретними законодавчими актами та статистичними даними.

Помітною тенденцією розвитку радянської історіографії 1960-х – 1970-х рр. стала активізація дослідницького інтересу до торгових договорів Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., перш за все, з Німеччиною (1894 р., 1904 р.). Прикладом у цьому відношенні є стаття В. Дякіна, в якій автор відмовився від традиційного негативного (з подачі В. Леніна) ставлення до вказаної конвенції [9]. Варто вказати, що зазвичай дослідники акцентували увагу на взаємозв'язку між договором та складними умовами війни з Японією. Натомість В. Дякін, детально проаналізувавши статті, дійшов висновку про те, що договір не змінив суттєво існуючі умови російсько-німецької торгівлі. При цьому вчений зауважував, що загальна ситуація на ринку була вкрай несприятливою для Російської імперії, адже її зерновий експорт зазнавав неабиякої конкуренції з боку американських і канадських учасників ринку [9, с.158].

Серед інших факторів, що обмежували зростання об'ємів зовнішньої торгівлі радянський історик назвав нестабільність врожаїв, слабкість торгового флоту, а також безпосередньо протекціоністську політику. Підвищення митних зборів на іноземну продукцію, на думку В. Дякіна призвело до аналогічного кроку з боку європейських партнерів Російської імперії і, як наслідок, до обмеження росту хлібного експорту. Насамкінець, що стосується критики конвенції 1904 р. його попередниками, дослідник вірно відмітив, що тогочасний голова Комітету міністрів С. Вітте дійсно міг розраховувати на покращення умов договору, однак при цьому мова йшла б про політичні компенсації будь-яких поступок з боку Німеччини [9, с.183].

Більш широкий хронологічний та тематичний контекст мала монографія І. Астаф'єва, в якій автор, з огляду на вказану назву, відзначав першочерговість політичних протиріч між країнами та другорядний характер економічних домовленостей [10].

У вказаній групі радянських наукових досліджень (1960-х – 1970-х рр.) варто виокремлювати напрацювання Т. Кітаніної стосовно розвитку хлібної торгівлі у 1875–1914 рр. та еволюції урядової політики в цьому напрямку, зокрема, по відношенню до зовнішніх та внутрішніх митних тарифів [11]. Характерно, що дослідниця, так само як і інший вчений П. Хромов [12–13], критикувала попередній від згаданого російсько-німецький торговий договір 1894 р.

Про ріст у 1960-х рр. науково-дослідницького інтересу радянських істориків до питання вивчення хлібного експорту Російської імперії у пореформений період додатково свідчить й поява монографії В. Золотова [14]. Власну авторську концепцію дослідник будував на наступних основних тематичних блоках: загальний ріст торгового землеробства на Півдні України; залежність росту хлібного експорту від розвитку транспортної інфраструктури в Російській імперії; структура вивозу через чорноморські та азовські порти; вплив аграрної кризи кінця XIX ст. на експорт зернових у 1880–1899 рр. та ін.

Фоновий аналіз проблем аграрного розвитку та особливостей індустріалізації в промисловості (з надмірним акцентуванням уваги на проблемах робітничого руху) присутній у роботах А. Анфімова [15], О. Грунта та В. Фірстової [16], С. Дубровського [17–18], І. Ковальченко та Л. Мілова [19], В. Лаверичева [20], М. Лещенка [21], Л. Мельника [22], О. Нестеренка [23–25], О. Ніфонтowa [26], О. Парасунька [27], П. Хромова [28] та ін.

Чи не єдиним серед українських радянських істориків 1950-х – 1980-х рр., наукові розробки якого мають відношення до аналізованої нами проблематики є І. Гуржій та його праці про розвиток товарного виробництва і торгівлі в Україні з кінця XVIII до 1861 р. та у 60–90-х рр. XIX ст. [29–30]. У першому випадку, незважаючи на вказані хронологічні рамки, ознайомлення із відповідною студією дозволило простежити генезис і специфіку експортно-імпортних відносин починаючи з першої половини XIX ст. Натомість у другій роботі з'ясовано співвідношення обсягів і тенденцій зовнішньої та внутрішньої торгівлі, визначення динаміки активності вказаних показників. Використавши значне коло архівних і матеріалів І. Гуржій розкрив комплекс питань стосовно напрямків розширення і зміцнення українсько-російських економічних зв'язків у пореформений період. Автор також проаналізував загальний розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку, роль українських губерній в сільськогосподарському виробництві Російської імперії.

Деяке розширення напрямків наукового пошуку та безпосередньо урізноманітнення експортно-імпортної тематики мало місце у 1980-х рр. Серед радянських праць цього періоду виділяється своєю винятковою торгово-промисловою спрямованістю наукова праця Л. Шепелева. Дослідник на основі аналізу динаміки зовнішньоторговельної політики Російської імперії у вказаний період підсумував, що "система торгових договорів перетворила митні ставки на один із засобів і навіть одну з цілей зовнішньополітичних державних відносин" [31].

Починаючи з 1980-х рр. ряд досліджень на фінансову тематику (в тому числі в монографічних) опублікував В. Бовикін, аналізуючи при цьому роль іноземного капіталу та підприємництва в російській економіці в цілому, і в окремих її галузях, зокрема. Серед іншого, вчений стверджував про неприпустимість розриву двох основних форм функціонування іноземного капіталу: позичкової і підприємницької, виділяючи при цьому спільні та відмінні риси іноземних та суто російських капіталів, їх зв'язок і взаємодію між собою в контексті специфіки державної політики та інтересів промислово-аграрного капіталу [32]. Після багаторічного вивчення означених проблем, В. Бовикін дійшов висновку про те, що іноземне підприємництво і закордонні інвестиції зіграли важливу роль в економічному розвитку Російської імперії полегшивши проведення індустріалізації. Однак, він відкидав їх визначальну роль в економічному розвитку, напрямки якого обумовлювалися, насамперед, внутрішніми потребами і потенціалом. Відповідно функціонування іноземного

підприємницького капіталу наприкінці XIX – на початку XX ст. могло бути успішним лише за умови його інтеграції в навколишнє суспільне, господарське та правове середовище. До історіографічних заслуг саме В. Бовикіна слід зараховувати найбільш об'єктивну оцінку в радянський період стану вивчення іноземного підприємництва та окреслення нових перспектив розробки даної проблематики. Він, зокрема, звернув увагу на той факт, що працюючи в Російській імперії, іноземні підприємці досягаючи певного фінансового результату, витягували прибуток, акумулювали кошти, які в свою чергу вкладалися вже в якості інвестицій у розвиток економіки інших країн. У висновках автор звертає увагу на непослідовність економічної (в тому числі й зовнішньоторговельної) політики царського уряду в період з 90-х рр. XIX ст. – по 1917 р.

Системний та структурований по регіонах аналіз хлібних цін у Російській імперії за два століття (XVIII–XIX ст.) подав у своїй монографії Б. Миронов [33]. При цьому автор висловив думку про те, що для отримання повного та об'єктивного уявлення про стан всеросійського аграрного ринку, вплив на його розвиток загальносвітових тенденцій, необхідно проаналізувати відповідну структуру не просто в масштабах Російської імперії, а й порайонно, адже колосальність території країни і зумовлена цією обставиною своєрідність природних та економічних умов, в яких відбувалися досліджувані процеси в окремих регіонах, наклали глибокий загальнодержавний відбиток. Отже, лише з'ясувавши локальні особливості хліботоргівлі можна наповнити конкретно-історичним змістом історичні закономірності. Власне використовуючи це теоретичне твердження зазначимо, що аналіз зовнішньої торгівлі лише України в контексті інтересів аграрного та промислового капіталу дозволяє отримати як регіональні висновки, так і акцентувати увагу на загальноімперських тенденціях. Підсумовуючи, що робота Б. Миронова, попри безпосередній авторський інтерес до внутрішнього ринку, дозволяє простежити зв'язок між факторами динаміки хлібних цін та ростом об'ємів продукції експорту [33, с.113].

Серед статейних робіт 1980-х рр. слід назвати студії вже згаданого В. Бовикіна, де висвітлено динаміку промислового виробництва в Росії у 1896–1910 рр. з наведенням інформації про експорт промислової продукції [34]; а також Т. Ізмєтьєвої – в яких на основі використання кількісного аналізу охарактеризовано джерела з історії зовнішньої торгівлі кінця XIX – початку XX ст. та російсько-німецькі хліботоргові відносини [35–36]; Б. Кругляка – де розкрита “роль постійної торгівлі у розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.)” [37]; Ю. Субботіна – з приводу узагальнено-підсумкового аналізу результатів експортно-імпоротної діяльності Російської імперії [38] та ін.

Таким чином, ключовою рисою розвитку радянської історіографії був аналіз різноманітних проблем, пов'язаних із монополізацією економіки, що органічно пов'язувалося ними із надмірним та шкідливим впливом іноземного капіталу на економіку загалом, і торгівлю зокрема. Працюючи в межах марксистсько-ленінської ідеології історики в абсолютній більшості акцентували свою увагу на “панівних” кризових тенденціях економічного розвитку, в тому числі і в сфері зовнішньої торгівлі, митної політики, самої системи міждержавних відносин.

Порівнюючи історіографічну цінність та теоретичне підґрунтя поданих оцінок у дореволюційній та радянській науковій літературі варто виокремити лише єдину спільну рису – кількісне переважання праць, присвячених російсько-німецьким торговим відносинам. При цьому дослідники обох періодів по-різному оцінювали взаємну ефективність таких стосунків. Зокрема, якщо дореволюційна історіографія, в переважній більшості, підкреслювала важливість торгових угод з Німеччиною і пояснювала поступки складними зовнішньополітичними обставинами (наприклад, війна з Японією), то радянські вчені практично до 1970-х рр. обґрунтовували їх негативний вплив на економіку і загальну відповідність імперіалістичним інтересам капіталістичних країн Європи. Крім того, стабільність торгових стосунків, що не були ускладнені протекціоністською боротьбою, не викликала наукового інтересу через відсутність гостроти теми, так як дослідників більше приваблювали питання геополітичного протистояння.

Джерела та література

1. Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля України кінця XIX – початку XX ст. та інтереси промислово-аграрного капіталу в оцінках істориків 1917 – 1927 рр. / І.М. Жиленкова // Український селянин: збірник наукових праць. – 2015. – № 15. – С. 9–13.
2. Дейч Г.М. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902–1905 гг.: дис. ... канд. ист. наук / Г.М. Дейч. – Ленинград, 1946. – 246 с.
3. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России / С.А. Покровский – М.: Международная книга, 1947. – 402 с.
4. Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России / И.Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1948. – 466 с.
5. Ананьич Б.В. Российское самодержавие и вывоз капиталов, 1895–1914 (По материалам Учетно-ссудного банка Персии) / Б.В. Ананьич. – Л.: Наука, 1975. – 209 с.
6. Ананьич Б.В. Россия и международный капитал. 1897–1914: очерки истории финансовых отношений. / Б.В. Ананьич. – Л.: Наука, 1970. – 316 с.
7. Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала в России / В.И. Бовыкин. – М.: Изд-во МГУ, 1967. – 296 с.
8. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. / П.И. Лященко. – М.: Госполитиздат., 1956. – Т. 2: Капитализм. – С. 179.
9. Дякин В.С. К оценке русско-германского торгового договора 1904 г. / В.С. Дякин // Проблемы истории международных отношений. – Л., 1972. – С. 152–183.
10. Астафьев И.И. Русско-германские дипломатические отношения, 1905–1911 гг.: От Портсмутского мира до Потсдамского соглашения / И.И. Астафьев. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 306 с.
11. Китанина Т.М. Хлебная торговля России в России в 1875–1914 гг. Очерки правительственной политики / Т.М. Китанина. – Л.: Наука, 1978. – 288 с.

12. Хромов П.А. Очерки экономики России периода монополистического капитализма / П.А. Хромов. – М.: Изд-во ВПШ и АОН, 1960. – 240 с.
13. Хромов П.А. Экономическое развитие России / П.А. Хромов. – М.: Наука, 1967. – 356 с.
14. Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в. / В.А. Золотов. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1966. – 250 с.
15. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века) / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 395 с.
16. Грунт А.Я., Фирстова В.Н. Россия в эпоху империализма 1907–1917 / А.Я. Грунт, В.Н. Фирстова. – М.: Изд-во ИМО, 1960. – 183 с.
17. Дубровский С.М. К вопросу об уровне развития капитализма в России и характере классовой борьбы в деревне в период империализма / С.М. Дубровский. – М.: Наука, 1960. – 54 с.
18. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С.М. Дубровский. – М.: Наука, 1975. – 398 с.
19. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начала XX века. Опыт количественного анализа / И.Д. Ковальченко, Л.В. Милов. – М.: Наука, 1974. – 413 с.
20. Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900 / В.Я. Лаверычев. – М.: Мысль, 1974. – 281 с.
21. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття / М.Н. Лещенко. – К.: Політвидав України, 1968. – 204 с.
22. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні в XIX ст. / Л.Г. Мельник. – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 240 с.
23. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О.О. Нестеренко. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – Ч. 1. – 490 с.
24. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О.О. Нестеренко. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. – Ч. 2. – 580 с.
25. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О.О. Нестеренко. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. – Ч. 3. – 488 с.
26. Нифонтов А.С. Зерновое производство России во второй половине XIX века. По материалам ежегодной статистики урожая Европейской России / А.С. Нифонтов. – М.: “Наука”, 1974. – 432 с.
27. Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.) / О.А. Парасунько. – Киев: Изд-во АН УССР, 1963. – 576 с.
28. Хромов П.А. Экономическое развитие России / П.А. Хромов. – М.: Наука, 1967. – 356 с.
29. Гуржий И.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року) / Гуржий И.О. – К.: Вид-во Акад. наук Української РСР, 1962. – 207 с.
30. Гуржий И.О. Украина в системе всероссийского рынка 60–90-х годов XIX ст. / И.О. Гуржий. – К.: “Научная думка”, 1968. – 192 с.
31. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в.: проблемы торгово-промышленной политики / Л.Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1981. – С. 217.
32. Бовыкин В.И. Формирование финансового капитала в России. Конец XIX в. – 1908 г. / В.И. Бовыкин. – М.: Наука, 1984. – 287 с.
33. Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.) / Б.Н. Миронов. – Ленинград: Изд-во “Наука”, ленинградское отделение, 1985. – 302 с.
34. Бовыкин В.И. Динамика промышленного производства в России (1896–1910 гг.) / В.И. Бовыкин // История СССР. – 1983. – №3. – С. 20–52.
35. Измestьева Т.Ф. Количественный анализ источников по динамике внешней торговли России конца XIX – начала XX в. / Т.Ф. Измestьева // Математические методы изучения массовых источников. – М.: Изд. Института истории СССР АН СССР, 1989. – С. 118–136.
36. Измestьева Т.Ф. Русско-германские хлеботорговые отношения в конце XIX – начале XX в. (опыт количественного анализа) / Т.Ф. Измestьева // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований. – Днепропетровск, 1989. – С. 51–60.
37. Кругляк Б.А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) / Б.А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1983. – Вип. 17. – С. 53–57.
38. Субботин Ю.Ф. Внешняя торговля России XIX – начала XX в. Итоги и задачи исследования / Ю.Ф. Субботин // Внешняя политика России. Историография. – М.: Наука, 1988. – С. 103–126.

Zhilenkova I. M. Foreign trade of the Russian Empire in late XIX – early XX century: estimates of Soviet historiography (the second half of the 1930s – 1980s).

The state of scientific study of questions about foreign trade of the Russian Empire of the late XIX century – early XX century by Soviet historiographers is analyzed (the second half of the 1930s – 1980s). The main attention is paid to finding out of their attitude towards the policy of the Russian Empire in the relevant sphere. The available scientific literature is divided into thematic groups. Common and distinctive features of the estimations of foreign trade specificity of the mentioned period are determined. The dependence of authors' position on their political course is established.

Key words: foreign trade, protectionism, free trade, export, customs policy.

Жиленкова И. Н. Внешняя торговля Российской империи конца XIX – начала XX в.: оценки советской историографии (вторая половина 1930-х – 1980-е гг.).

Проанализировано состояние научного изучения внешней торговли Российской империи конца XIX – начала XX в. советскими историографами второй половины 1930-х – 1980-х гг. Основное внимание акцентировано на выяснении их отношения к политике Российской империи в соответствующей сфере. Имеющаяся научная литература разделена на тематические группы. Определены общие и отличительные черты оценок специфики внешней торговли указанного периода. Констатирована зависимость позиции авторов от политического курса.

Ключевые слова: внешняя торговля, протекционизм, фритредерство, экспорт, таможенная политика.